

प्रकरण ३

सामंतवादाकडून भांडवलवादाकडे

सामंतवाद स्वरूप आणि संरचना:-

मध्ययुगीन पश्चिम युरोपातील राजकीय, सामाजिक, आर्थिक व लष्करी व्यवस्था-प्रणालीचे दिग्दर्शन करणारी एक व्यापक संज्ञा. मराठीत 'सामंतशाही' अशीही एक पर्यायी संज्ञा वापरली जाते. या व्यवस्था-प्रणालीत उच्चभू वर्गाच्या (लॉर्ड्स) सभासदांत कंत्राटदारी (करार) पद्धतीचे आप्तसंबंध असून वरिष्ठ सत्ताधीश या पोटजहागिरदारांना मोकासा किंवा सरंजाम देत असत आणि त्या मोबदल्यात त्यांच्याकडून लष्करी व राजकीय सेवेचे अभिवचन (तारण) घेत. मध्ययुगीन युरोपात त्यावेळी बलवान अशी एकही केंद्रसत्ता वा शासनपद्धती अस्तित्वात नव्हती. त्यांमुळे सुरक्षितताही पूर्णतः धोक्यात आली होती परंतु सरंजामशाहीने न्याय व संरक्षण या मूलभूत गरजा पूर्ण केल्या, भागविल्या. सरंजामशाही हा इंग्रजी फ्यूडॅलिझम याचा मराठी पर्यायी शब्द असून मूळ फ्यूडॅलिझम या शब्दाची व्युत्पत्ती फीफ (Fief) या इंग्रजी शब्दावरून व त्याच्या मूळ फिओडम (Feodum) या लॅटिन शब्दांपासून झाली आहे. त्यांचा शब्दार्थ गुरेढोरे-घोडे व जमीन ही जंगम संपत्ती असा आहे.

सरंजामशाही (फ्यूडॅलिझम) आणि बिटनमधील जहागीरदारी किंवा जमीनजुमला पद्धत (सिगनोरिऑलिझम किंवा मॅनॉरिऑलिझम) यांत सूक्ष्म फरक आहे. जमीनजुमला पद्धत ही राजा किंवा सत्ताधीश आणि त्याची प्रजा-मुख्यत्वे शेतकरीवर्ग (जो राजकीय-सामाजिक दृष्ट्या अत्यंत गौण होता) यांच्या संबंधांवर आधारित होती. हे संबंध आर्थिक आप्तपणाचे निदर्शक होते, मात्र सरंजामशाहीतील सत्ताधीश आणि त्यांचे पोटजहागीरदार हे एकाच अमीर-उमराव वर्गातील असून त्यांच्यातील मोकासदारी (फ्यूडल रिलेशनशिप) संबंध मुक्त आणि कंत्राटदारी पद्धतीचे होते. त्यांत प्रामुख्याने लष्करी व राजकीय सेवा अभिप्रेत होती. पुढे या दोन्ही संकल्पना समान अर्थाने प्रचलित झाल्या.

उत्पत्तिस्थान : सरंजामशाहीच्या मुलस्रोताविषयी-उत्पत्तीविषयी तज्ज्ञांत मतभेद आहेत. फ्रेंच इतिहासकार रोमनांच्या पेत्रोसिनियम (आश्रय- दातेपणा) संस्थेत सरंजामशाहीचा उगम असल्याचे मत व्यक्त करतात तर जर्मन तज्ज्ञ कॉमिटॅटस-सहवासयोग्य-संस्थेतून ती निर्माण झाली, असे सांगतात आणि त्यासाठी टॅसिटस या इतिहासकाराचा संदर्भ-हवाला देतात. लष्करी व राजकीय सेवेप्रीत्यर्थ देणग्या देण्याची पद्धत आदिम जर्मनांमध्ये प्रचलित होती तर रोमनांनी दैवाधीन तत्त्वावर जमीन धारण केलेली होती. ती काही वर्षांकरिता विशिष्ट अटींवर त्यांना देण्यात आलेली असे. हे सर्व घटक निःसंशयपणे सरंजामशाहीच्या टप्प्यांत-संवर्धनात दृग्गोचर होतात परंतु खूया अर्थाने ज्याला सरंजामशाही म्हणता येईल, ती आठव्या शतकापूर्वी अस्तित्वात नव्हती. तत्संबंधीचा पहिला लिखित उल्लेख इ. स. ७३० मधील दप्तरात आढळतो. त्यात पोटजहागिरदारांचा (व्हॅसल्स) सत्ताधीशांनी (राजाने) दैवाधीन (प्रीकेरिअस) जमिनीचे वाटप चर्चमधील उपाध्यायांच्या निर्वाह वृत्तिसदृश (बेनिफीस) पद्धतीने केले. त्याबदली त्यांनी राजास लष्करी व राजकीय सेवा द्यावी, असे गृहीत तत्त्व होते. फ्रॅंकिश राजा चार्ल्स मार्तेल (कार. ६८८-७४१) याने चर्चच्या अखत्यारीतील जमीन निर्वाहवृत्तिसदृश तत्त्वावर सशस्त्र घोडदळाच्या पालनपोषणार्थ (निर्वाहार्थ) दिली होती.

इ. स. सातव्या-आठव्या शतकांत मुस्लिम सत्ता आफिकेत वाढली आणि स्पेनमध्ये ती प्रविष्ट झाली. त्यांच्या नवीन साम्राज्याने सर्व पश्चिम युरोपला हादरून सोडले. राजे आणि त्यांचे ज्येष्ठ व श्रेष्ठ सरदार यांनी स्वतंत्र व निष्ठावान लढाऊ योद्ध्यांना लष्करी सेवा देण्याच्या अटीवर मोकासे (जहागिरी) दिले. त्यांच्या मोकासांमध्ये जमीन, घरे, किल्ले यांचा अंतर्भाव होता. शिवाय तेथील शेतकरीवर्ग त्यांच्या अंमलाखाली आला. या जमीनधारक योद्ध्यांना व्हॅसल्स-कुळे म्हणत. आठव्या शतकातील जर्मनिक युद्धात नेता आणि योद्धा यांतील संबंध सन्मान आणि स्वामि-निष्ठा यांनी दृढतर झाले आणि योद्ध्यांनी जमिनीच्या मोबदल्यात लष्करी सेवा देण्याची पद्धत रूढ झाली. वहिवाटदार व राजा यांच्या हितसंबंधांतून सरंजामशाहीचे वैकासिक स्वरूप स्पष्ट झाले.

सुरूवातीस, फ्रँकिश सत्ताधिकाऱ्यांच्या कारकीर्दीत उदयास आलेली सरंजामशाही पद्धत पुढे हळूहळू युरोपभर प्रसृत झाली. तिचा फ्रँकिश आकृतिबंध (शिष्टाचार) विल्यम द काँकररने १०६६ मध्ये इंग्लंडला लागू केला. मूळात तिथे सरंजामशाहीची काही गुणवैशिष्ट्ये अस्तित्वात होती. सरंजामशाहीचे निःसंदिग्ध स्वरूप पहिल्या धर्मयुद्धाच्या वेळी (१०९९) तत्कालीन नेत्यांनी निर्माण केलेल्या जेरूसलेमच्या लॅटिन किंगडममध्ये ज्ञात होते. इ. स. अकराव्या-बाराव्या शतकांत सरंजामशाहीची तत्त्वे जेराड कर्पोजिस्टी, फिलिप द ब्युमॅनायर, रॅनल्फ द ग्लॅनव्हिल आणि हेन्री द बॅकटन वगैरे कायदेतज्ज्ञांनी लिखित स्वरूपात नोंदविली होती. मॅगना कार्टा या इ. स. १२१५ च्या दस्तऐवजात राजा आणि सरंजामी सरदारवर्ग यांच्या संघर्षातून संवैधानिक विधीची निर्मिती झाल्याचा संदर्भ आहे. त्यात तत्कालीन सरदारांच्या परंपरागत हक्कांची रूपरेषा रेखाटली आहे. सरंजामशाहीतील कृती लेखी क्रमवार संग्रहापेक्षा (कोडीफिकेशन) मौखिक परंपरेवर आधारित होती. हा सरंजामशाहीचा सुवर्णकाळ होता. तिने फान्स, इंग्लंड, स्पेन आणि इतर क्रिस्ती जगतात चंचूप्रवेश केला होता. धर्मयोद्ध्यांनी पूर्व युरोपात सरंजामशाही पद्धतीवर आपली संस्थाने संघटित केली होती पण तिचे अस्तित्त्व अत्यंत साध्या स्वरूपात व स्थानिक पातळीपुरते मर्यादित होते. उदा., पूर्व जर्मनीत मुक्त शेतकरीवर्गाच्या मालकीची बरीच जमीन होती आणि राजाच्या मर्यादित हक्कांशिवाय ती मुक्त होती तर मध्ययुगीन रशियात सामर्थवान सरदारांचे तत्कालीन शेतकऱ्यांवर वर्चस्व होते पण राजा-सरदार व रयत संबंध-संकल्पना अस्पष्ट होती. मात्र गुलामगिरी ही संस्था मध्ययुग उलटपर्यंत रशियात विकसित झाली नव्हती.

युरोपमध्ये तत्कालीन सरंजामदारवर्गाला चर्च आणि क्रिस्ती धर्मगुरूंचाही पाठिंबा होता. चर्चच्या मालकीच्या हजारा हेक्टर जमिनी धर्मगुरूंच्या ताब्यात होत्या. धर्माच्या नावाखाली धर्मगुरू एकीकडे राजसत्तेवर वर्चस्व गाजवित असे तर दुसरीकडे पाप-पुण्याच्या कल्पनेने सामान्य प्रजेला भेडसावित असे. राजसत्तेच्या संरक्षणासाठी लढणाऱ्या सरदार-दरकदार-पोटजहागिर-दारांची जी संपन्न स्थिती होती, तशीच सुस्थिती चर्चच्या नावाने धर्मसत्ता हाती ठेवणाऱ्या धर्मगुरूंचीही होती. हा धर्मगुरू सरंजामशाहीतील एक महत्त्वाचा घटक होता. अशा प्रकारे एका बाजूला पोटजहागिरदार-सरदार वर्ग, धर्मगुरू, सधन शेतीचा मालक आणि दुसऱ्या बाजूला छोटे शेतकरी, शेतीची मालकी नसलेले मजूर, भूदास, कारागीर इ. असत. जमिनीत प्रत्यक्ष राबणारा भूदासांचा वर्ग आर्थिक दृष्ट्या सर्वधिक पिळला जाई. त्याचे स्वरूप गुलामगिरीपेक्षा वेगळे नव्हते. पोटजहागिरदार किंवा देशमुख कुळांना संरक्षण देऊन आपल्या अखत्यारीत शिस्त पाळत असे आणि न्यायनिवाडाही करीत असे. तो कुळांना ठरलेली जमीन कसण्यास देई. त्या मोबदल्यात खंडणी, फाळा वगैरे घेई. तिची वसुली कधीकधी रस्त्यांची डागडुजी, पुलांचे बांधकाम, किल्ले वगैरेच्या मजुरीतून केली जाई. पोट-जहागिरदाराकडे कधी एखादा पूर्ण गाव असे. क्वचित दोन-चार गावे असत. कधीकधी एखादा पोटजहागिरदार एखाद्या मोठ्या सरदाराच्या मोकशाचा देशमुख असे. ही प्रचलित जहागिरदारी पद्धत सरंजामशाहीपेक्षा जुनी आणि दीर्घकालीन होती. ती काही देशांतून विसाव्या शतकापर्यंत अस्तित्वात असल्याची उदाहरणे आढळतात.

सरंजामशाहीतील पोटजहागिरदार-मोकासादार यांना काही विशिष्ट सन्मान व अधिकार राजाने समारंभपूर्वक दिलेले असत. प्रत्येक पोट-जहागिरदाराला स्वामिनिष्ठेची शपथ घ्यावी लागे आणि त्यास राजाला जहागिरीच्या उत्पन्नातील काही भाग द्यावा लागे, शिवाय आवश्यकतेनुसार लष्करी मदत करावी लागे. या सरंजामदारवर्गात फक्त सरदार, श्रेष्ठ योद्धे, अमीर-उमराव असून होमेज या समारंभाद्वारे त्यांना जमीनधारणेचे सर्व हक्क प्रदान करण्यात येत. त्यावेळी राजा वा सत्ताधीश त्यास मातीचे ढेकूळ, काठी वा अन्य काही तरी वस्तू मोकशाची निशाणी म्हणून देत असे. प्रत्यक्षात मालकी राजाची असून जहागिरदार त्या जमिनीचा वहिवाटदार असे. त्याचा मृत्यू झाल्यास, त्याचा मुलगा सामान्यतः ती जहागीर आपल्याकडे ठेवून पूर्वापार सेवा देई किंवा पोटजहागिरदार मरण पावल्यास कधीकधी राजा नवीन पोटजहागिरदार निवडून त्याच्याशी करार करी. पुढे वारसा कायदा व ज्येष्ठतेचा अधिकार संमत झाल्यानंतर जहागिरदार हे वंशपरंपरागत वहिवाटदार झाले. थोडक्यात सरंजामी समाज हा वंशपरंपरेने वर्गीकृत केलेला होता. सैद्धान्तिक दृष्ट्या सर्व जमीन राजाच्या मालकीची होती म्हणजे सर्व सरदारांतील-पोटजहागिरदारांतील तो सर्वश्रेष्ठ जहागिरदार वा

सत्ताधीश असे आणि उच्चभू योद्धे, सरदार, पोटजहागिरदार (वॉरिअर्स, कौंट, बॅरन, ड्यूक इ.) हे आपले मोकासे-पोटजहागीर राजाकडून धारण करीत असत. हे सामान्यतः लष्करी आणि राजकीय धोरणे राबवीत. त्यामुळे दैनंदिन काबाडकष्ट हे शेतकऱ्यांचे काम व कर्तव्य ठरे. त्यातही दोन भाग असत. एक, मुक्त शेतकरी आणि दोन, बांधील शेतकरी. बांधील शेतकरी हे गुलाम किंवा दास असत. त्यांच्यावर वंशपरंपरागत कष्ट करण्याची सक्ती असे. त्यांच्यापैकी थोड्याफार शेतकऱ्यांची स्वतःच्या मालकीची जमीन असून तो वरिष्ठांना कपर्दीही देत नसे. तो मुक्त होता.

सरंजामदारांसाठी असे काही कायदे होते, त्यांमध्ये स्वामिनिष्ठेला अत्यंतिक महत्त्व होते. इंग्लंडमध्ये या कायद्याचे तीन वर्गांत विभाजन केलेले होते. त्यानुसार विश्वासघात, स्वामिद्रोह आणि दुर्वर्तन हे प्रमुख प्रमाद होते. विश्वासघात आणि स्वामिद्रोह या गुन्ह्यांसाठी कडक शिक्षा असत. विश्वासघात व स्वामिद्रोह हे गुन्हे केल्यास संबंधित पोटजहागिरदाराची जहागिरी वा देशमुखी खालसा करण्यात येत असे. स्वामिद्रोह हा देहान्तयोग्य किंवा मृत्युदंडार्ह गुन्हा मानला जात असे. फेलॉनी-विश्वासघात ही संज्ञा सरंजामी कायद्यात महत्त्वाची होती. त्याचा अर्थ ज्या कृत्याने वा वर्तनाने लष्करी पोटजहागिरदाराची मान्यताच संपुष्टात येई. दुर्वर्तनाबाबत शिथिलता होती. फक्त दंडात्मक कारवाई करण्यात येई. याशिवाय त्यावेळी सेवेत कुचराई, हक्क प्रदान समारंभाच्या वेळी विलंब करणे, इजा करणे वगैरे अन्य काही गुन्हे होते.

यूरोपातील औद्योगिक क्रांतीनंतर यूरोपमधील सरंजामशाहीच्या तत्त्वास अधोगती लागली. औद्योगिक क्रांतीनंतर यंत्रसाधने निर्माण होऊन उत्पादनाची पद्धती बदलली, कारखानदारी वाढू लागली आणि मग स्वाभाविकच शेतमालाच्या हक्कावर आघात होऊ लागले. केवळ सेवेतील फेरबदल हे तत्त्व मागे पडून पैशाच्या आर्थिक देवघेवीस महत्त्व प्राप्त झाले. जमीन ही खरेदी-विक्रीची उपयुक्त वस्तू बनली. त्यामुळे जमिनीची सरंजामी पद्धतीने धारणा करण्याची क्षमता व प्रवृत्ती कमी होऊन तिची उत्पादनक्षमता पाहण्यात येऊ लागली. परिणामतः या आर्थिक आधुनिकीकरणातून पैसा मोठय लष्कराच्या उभारणीस उपयुक्त ठरू लागला. फिरत्या लष्कराचा दारूगोळ्यासह उपयोग वाढल्यामुळे प्रादेशिक सत्ताधाऱ्यांना आपल्या कुळांचे रक्षण करणे जिकिरीचे होऊ लागले. अशा प्रकारच्या बदलांमुळे सर्वकष सत्ताधाऱ्यांना (राजांना) न्यायिक आणि राजकीय अधिकार केंद्रित करणे शक्य झाले. याच सुमारास व्यापार वाढला. नगरे वाढली आणि बूझ्वावर्ग (मध्यम वर्ग) वाढून सरदारवर्गाला आव्हान निर्माण झाले. सर हेन्री स्पेलमन आणि कौंट द ब्यूलेनव्हिल्यर्स यांनी १६२०-३० दरम्यान सरंजामशाहीचा पहिला ऐतिहासिक वृत्तांत प्रकाशित केला. त्यावेळी अभिजात सरंजामशाही काळाविषयीच्या फक्त आठवणी उरल्या होत्या तथापि सरंजामशाहीतील देशमुख आणि रयत हे स्वरूप वा आप्तसंबंध आधुनिक काळात कार्यरत होते. अठराव्या शतकात फान्समधील शेतकऱ्यांना (रयतेला) सरदारांच्या सभासदांना सरंजाम वा खंडणी द्यावी लागत होती. व्हॉल्टेअरने फ्रेंच राज्यक्रांतीच्या पूर्वसंधेला मध्ययुगातील या पद्धतीच्या उर्वरित अवशेषांविरूद्ध मोहीम उघडली (१७७६). याचवेळी प्येअर फान्स्वा बॉनसर्फ याने द डिस्अॅडव्हान्तेजीस ऑफ फ्यूडल राइट्स (१७७६) ही पुस्तिका प्रकाशित केली. तिचाही प्रभाव होता. फ्रेंच राज्यक्रांतीच्या पहिल्या वर्षी (१७८९) राष्ट्रीय सभेने सरंजामी देणी व अधिकारही रद्द केले मात्र रयतेचा जमीनधारणेचा हक्क अबाधित ठेवला. जर्मनीत हे अधिकार १८४८ च्या क्रांतीपर्यंत अस्तित्वात होते आणि रशियात १९१७ च्या रशियन राज्यक्रांतीपर्यंत ते टिकून होते. आयर्लंडमध्ये विसाव्या शतकाच्या अखेरपर्यंत सरंजामी हक्कांची अंमलबजावणी चालू होती. अभिजात सरंजामशाहीचे थोड्याफार फरकाने वैकासिक रूप यूरोप-बाहेरील जपान व अमेरिकेतील वसाहतींत आढळते. जपानमध्ये दायम्यो (Daimyo) ह्या सरंजामवर्गाच्या ताब्यात मोठया प्रमाणावर स्थावर-जंगम मालमत्ता (जमिनी-त्यांना शोएन म्हणत) होती. सतराव्या शतकात जेव्हा आण्यासू तोकुगांवा हा शोगून (लष्करी हुकूमशाह) झाला, त्यावेळी शोगूनचे सरदार वंशपरंपरागत पोटजहागिरदार मानण्यात येऊ लागले. या सरदारांना मध्यवर्ती शासनास (राजाला) काही कर दयावा लागे. ते आपल्या मालमत्तेवर समुराई (लष्करी अधिकार) या अधिकाऱ्यांमार्फत नियंत्रण ठेवीत. यूरोपीय राजे-उमराव यांच्याप्रमाणे दायम्यो आणि समुराई यांचे वर्तन व स्वामिनिष्ठा तत्कालीन कायदेकानूंप्रमाणे

होती. अनेक वर्षे अशी सरंजामशाही अस्तित्वात होती आणि तिने राजकीय स्थैर्याबरोबर सामाजिक स्थैर्य व सुव्यवस्था निर्माण केली होती. तिचा जपानच्या भावी विकासास फायदा झाला. मेजी सत्तेच्या पुनःस्थापनेनंतर (१८६८) दायम्योचे सरंजामी अधिकार संपुष्टात आले आणि समुराईना त्यांचे लष्करी अधिकार सोडणे क्रमप्राप्त आले.

अमेरिकेतील भूमी स्पॅनिश नेत्यांनी संपादन केल्यानंतर त्या भागात वसाहती स्थापन केल्या. त्या सर्व स्पेनच्या राजाच्या अखत्यारीत होत्या. तिथे एन्कॉमिन्दानामक (Encomienda) देशमुखी पद्धत (मालक आणि कूळ) इ. स. १५४२ मध्ये सुरू झाली. त्यात लष्करी नेत्यांना-योद्ध्यांना मोठमोठ्या जमिनी (मालमत्ता) प्रदान करण्यात आल्या. त्यांवर त्यांचे सर्व दृष्टींनी नियंत्रण असे. एन्कॉमिन्दा ही मुख्यत्वे तेथील मूळ इंडियन रहिवाशांच्या सेवेची, श्रमाची वेढबिगारीद्वारे पिळवणूक करणारी एक विकेंद्रित संस्था होती. तिची प्रथम स्थापना वेस्ट इंडीजमध्ये झाली व नंतर ती अन्य वसाहतीत प्रसृत झाली. हेर्नान्दो कोर्तिस व इतर नेत्यांनी या पद्धतीद्वारे सत्तेच्या उपभोगाबरोबरच प्रचंड संपत्ती जमविली. या पद्धतीत मध्ययुगीन यूरोपीय अभिजात सरंजामशाहीचे कोणतेच गुणविशेष नव्हते. राजा हा सर्व सत्ताधारी असून लष्करावर त्याचे पूर्ण नियंत्रण व वर्चस्व होते तथापि स्पॅनिश वसाहतिक सरंजामशाहीचे अनुकरण तत्कालीन पोर्तुगीज, डच आणि फ्रेंच वसाहतवाल्यांनी कमी-अधिक प्रमाणात आपल्या वसाहतिक प्रदेशांतून अठराव्या-एकोणिसाव्या शतकांत केले होते.

मध्ययुगातील सरंजामशाहीची काही खास वैशिष्ट्ये होती. राजा आपल्या राज्यातील मुख्य वा गावे काही श्रेष्ठ सरदार वा अमीर-उमरावांना देत असे. हे सरदार आपल्या अखत्यारीतील जमीन पोटजहागिरदारांना विशिष्ट अटींवर खास समारंभाद्वारे कसण्यासाठी देत. त्या मोबदल्यात ते लष्करी सेवा, धान्य व अन्य स्वरूपात मोबदला देत. शिवाय सरदारांनी त्यांना सेवेसाठी पाचारण केल्यास हजर राहू, असे आश्वासन त्यांना द्यावे लागे. त्याबदल्यात त्याला सरदारांकडून संरक्षणाचे आश्वासन मिळे. या व्यवस्थेत स्थानिक पातळीवर सारी शासनव्यवस्था त्या व्यक्तीच्या ठायी केंद्रित झालेली असे आणि राजकीय कार्याची विभागणी झालेली नसे. तसेच सरंजामदाराची खासगी विभागणी झालेली नव्हती. त्यांची खासगी सैन्ये असत. पोटजहागिरदार शेतकऱ्यांना कुळे म्हणून ठेवून जमिनी कसण्यासाठी देत. जहागिरीत आर्थिक दृष्ट्या स्वयंपूर्णता होती कारण ती पूर्णतः शेती व्यवसायावर आधारित होती. व्यापारी व औद्योगिक स्वरूपाहून ती भिन्न होती. रयतेचे संरक्षण व न्यानिवाडा पोटजहागिरदार यांच्याकडे असे. तीन-चारशे वर्षांच्या (इ. स. नववे ते तेरावे शतक) या काळात ही व्यवस्था अस्तित्वात होती. त्या व्यवस्थेत व्यापारीवर्ग मोडत नसे. या अभिजात यूरोपीय सरंजामशाहीने काही राजकीय संकेत प्रस्थापित केले आणि विधी संस्थांची निर्मिती केली.

औद्योगिक क्रांतीच्या आगमनानंतर सर्वकष राजेशाही आणि आधुनिक भांडवलशाही यांमुळे राजा-सरदार वा जहागिरदार यांतील लष्करी सेवेवर आधारभूत कंत्राटदारी आप्तसंबंध अप्रस्तुत झाले तथापि सरदार वर्गाचे काही विशेष अधिकार आणि कुळांची-शेतकऱ्यांची वहिवाटदारी (जमिनी कसणे) ह्या क्रिया काही प्रमाणात विसाव्या शतकातही चालू होत्या. त्यामुळे टीकाकार सरंजामी पद्धत सरदार-उमरावांनी आपले हितसंबंध टिकविण्यासाठी शेतकरी आणि भूदासांना बळी देऊन निर्माण केली, असे म्हणतात. कार्ल मार्क्स म्हणतो, 'गुलामगिरीनंतरच्या व भांडवलशाहीच्या आधीच्या काळातील दास्यावर व शोषणावर आधारलेली ही एक सामाजिक व आर्थिक व्यवस्था होती', हे जरी काही अंशी खरे असले तरी अभिजात स्वरूपातील मध्ययुगीन सरंजामशाही पद्धतीने कायद्यावर आधारित मर्यादित शासनव्यवस्था दिली. तीत चालीरीती, रूढियुक्त अधिकाराला मान होता. म्हणून या यथादर्शनानुसार काही इतिहासकार असे मानतात की, या सरंजामी पद्धतीने आधुनिक संविधानाच्या विकासाला हातभार लावला. उदा., मॅगना कार्टा हा तत्कालीन उमरावांचे हितसंबंधांचा बचाव करणारा दस्तावेज होता, तद्वतच शासनाने सामान्य नागरिकांच्या हक्कांची जपणूक केली पाहिजे, हे तत्त्वही त्यात होते. मध्ययुगातील नागरी अशांतता आणि लुटालुटीच्या काळात सरंजामी राज्यपद्धतीने प्रशासकीय स्वास्थ्य दिले.

भारतातील सरंजामशाही : भारतातील सरंजामी व्यवस्थेचे स्वरूप मध्ययुगातील यूरोपीय सरंजामशाहीपेक्षा भिन्न व प्रामुख्याने जमीनजुमल्याच्या आर्थिक व्यवहारांशी निगडित होते. त्यांत कूळ व मालक किंवा वतनदार वा सरंजामदार असे दोन प्रमुख घटक होते. सरंजामदाराचे संरक्षण मिळविण्याच्या बदल्यात शेतकरी वा कुळांना आर्थिक दृष्ट्या सर्वस्वी मालकावर वा सरंजामदारावरच अवलंबून राहावे लागे. परिणामतः एक स्वतंत्र नागरिक म्हणून त्याला असलेला दर्जा पूर्णतः नाहीसा होई. त्याचे भवितव्य ठरविण्याचा सर्व अधिकार सरंजामदाराकडे असे. शासनाबरोबर अशा कुळाला (शेतकऱ्याला) प्रत्यक्षात कोणताही व्यवहार करता येत नसे. त्याचे सर्व व्यवहार सरदार वा जहागिरदार वा सरंजामदार यांमार्फत चालत. सरंजामदार व कुळे यांचे संबंध वंशपरंपरगत चालत असत. प्रत्यक्ष जमीन कसणारा शेतकरी अथक श्रमाने जे शेतातून मिळवील, त्यातील मोठा वाटा वा खंडणी सरदारांना-जहागिरदारांना देत असे. त्यामुळे शेतकरी मात्र कायम गरिबीत राहात असे व सरदार श्रीमंत होत जात. शेतीची मालकी नसलेला शेतमजूर आणि मालक असलेला सरंजामदार यांचे आर्थिक हितसंबंध परस्पर भिन्न होते. सरंजामदार आपल्यापेक्षा मोठ्या सरंजामदाराला किंवा राजाला विशिष्ट खंडणी देऊन शेतकरी व शेतमजुरांवर अधिसत्ता गाजविण्याचा जणू परवानाच मिळवीत असे. या अधिसत्तेच्या मोबदल्यात तो शेतकऱ्याची आणि त्यांच्या कुटुंबाची जेमतेम उपजीविका होईल, याची मात्र काळजी घेत असे.

भारतातील सरंजामशाही वतनसंस्थेतून निर्माण झाली. वतनसंस्था भारतातील सामाजिक व्यवस्थेत निश्चितपणे केव्हा प्रविष्ट झाली, याबद्दल विद्वानांत एकमत नाही तथापि मध्ययुगात (इ. स. तेरावे ते अठरावे शतक) ती सरंजामशाहीच्या विकासाबरोबर अधिक दृढतर झाली आणि सरंजामी वतने मुसलमानी अंमलात (१२०६-१७०७) अस्तित्वात होती. दक्षिण हिंदुस्थानात विजयानगर साम्राज्यात (१३३६-१५६५) नायक अथवा पाळेगार हे सरंजामदारच होते. त्याच्या समकालीन बहमनी सत्ता (१३४७-१५३८) व पुढे तिचे पाच शाह्यांत विभाजन झाले तरी सरंजामी वतनसंस्थेत लक्षणीय बदल झाले नाहीत कारण राजसत्ता बदलली, तरी स्थानिक कारभारात विशेष फरक पडला नाही आणि सरंजामदार तेच राहिले फक्त राजनिष्ठेत फरक झालेला आढळतो.

मराठेशाहीत छ. शिवाजी महाराजांनी सतराव्या शतकात सरंजामदारांची, विशेषतः देशमुख-देशपांडे यांची अनेक वतने जप्त करून वेतनपद्धती आणण्याचा प्रयत्न केला आणि रयतेला (शेतकऱ्याला) दिलासा दिला. त्यामुळे रयतेचा राजा ही उपाधी त्यांना लाभली मात्र छ. राजारामांनी जहागिरी देऊन सरंजामशाहीला पुन्हा जीवदान दिले. छत्रपती शाहूंच्या (कार. १७०७-४९) वेळी एखादया सरदाराने नवीन प्रदेश जिंकून घेतला, की त्यालाच तो जहागीर म्हणून देण्याची प्रथा पडली. त्यामुळे पुढे पेशवाईत मराठी साम्राज्याचा विस्तार होऊनही या सरंजामशाहीमुळे एकसूत्री राज्य राहिले नाही आणि स्वतंत्र संस्थाने उदयास आली. पुढे ब्रिटिशांनी हिंदुस्थान पादाक्रांत केल्यानंतर ती कायम ठेवली. थोडक्यात भारतात देशी संस्थाने आणि त्यांचे जहागिरदार, सरदार वगैरे वर्ग सरंजामशाहीचे फार मोठे बळकट केंद्र होते पण स्वातंत्र्यानंतर सर्व संस्थाने भारतीय संघराज्यात विलीन झाली (१९४८).

भारतातील सरंजामी पद्धतीचे विदारक रूप तत्कालीन हैदराबाद संस्थानात पाहावयास मिळते. संस्थानाच्या सोळा जिल्ह्यांपैकी आठ जिल्हे तेलंगणातील होते. या तेलंगणमध्ये शेतीची रचना जमीनदारी पद्धतीची होती म्हणजे मूठभर जमीनदारांच्या मालकीची हजारो हेक्टर जमीन होती. गावेच्या गावे एकेका जमीनदाराच्या मालकीची होती. बाकी त्यांचे सर्व शेतमजूर वेठबिगार अथवा कुळे होती. सरंजामी व्यवस्थेचा तोल तिन्ही विभागांत सांभाळला जावा आणि जनतेवर जबर पकड बसावी म्हणून, मराठवाडा-कर्नाटकातील रयतवारीला काटशह म्हणून या भागात मोठ्या प्रमाणावर जहागिरी निर्माण करण्यात आल्या. लहान-मोठ्या जहागिरदारांची संख्या ११६७ होती आणि ते सरकारशी एकनिष्ठ राहणे आपले परम कर्तव्यच मानीत असत. जहागिरदारांमध्ये सर्फेखास (खास निजामाची), पायगा (पागांची म्हणून), जहागीर व संस्थाने असे चार प्रकार होते. त्यांतून शेतकऱ्यांवर व कुळांवर अनन्वित अत्याचार होत, त्यांची पिळवणूक केली जाई. हैदराबादच्या जमीनदारीचा आणि जमीनदारांच्या अत्याचारांचा बोभाटा कम्युनिस्टांच्या हिंसक तेलंगण लढ्याने व नंतर आचार्य विनोबा भावे यांच्या भूदान चळवळीने झाला. तोपर्यंत या मोठ्या संस्थानात इतरत्र कुठेही नसेल,

अशा प्रकारची बुरसटलेली सरंजामशाही असून ती कमालीच्या शोषणावर आधारलेली व पराकोटीच्या अन्यायांनी पुरेपूर भरलेली होती.

परिचय

मार्क्सचा असा विश्वास होता की मानवी सभ्यतेचा इतिहास आदिम साम्यवाद, गुलामगिरी, सरंजामशाही आणि भांडवलशाही अशा उत्पादनाच्या विविध पद्धतींमधून गेला आहे. ढासळलेल्या भांडवलशाहीचे विघटन साम्यवादाकडे नेईल असा त्यांचा विश्वास होता. कोणत्याही समाजाची उत्पादन प्रणाली सामान्यतः त्या समाजाद्वारे वस्तू आणि सेवांचे उत्पादन कोणत्या मार्गाने होते याचा संदर्भ देते. कोणताही मानवी समाज मानवी शक्ती आणि इतर उत्पादक उपकरणे (कच्चा माल, यंत्रसामग्री, जमीन, वनस्पती आणि पायाभूत सुविधा इ.) शिवाय वस्तू तयार करू शकत नसल्यामुळे, या समाजाच्या उत्पादक शक्ती होत्या. परंतु या उत्पादक शक्तींचा त्या मालमत्ता आणि नियमांच्या संदर्भात वापर आणि नियंत्रण केले जाते. जे उत्पादक मालमत्तेचा वापर कसा करावा हे स्पष्ट करतात. यासाठी सामाजिक नियम, कायदे, प्रथा आणि व्यक्ती आणि समूह किंवा लोकांच्या वर्गांमधील शक्ती संबंध देखील आवश्यक आहेत. याला मॅक्सीने उत्पादन संबंध असे नाव दिले. जोपर्यंत समाजातील उत्पादक शक्ती उत्पादन संबंधांशी सुसंगत किंवा सुसंगत असतात, तोपर्यंत समाज सुरळीत चालतो आणि अर्थव्यवस्था वाढते. पण जेव्हा त्यांच्यात तणाव (विरोधाभास) असतो, तेव्हा समाज क्रांतीच्या माध्यमातून एका उत्पादन पद्धतीतून दुसऱ्याकडे जाण्यास तयार असतो. चौदाव्या शतकात मध्ययुगीन युरोपातील सरंजामशाही व्यवस्थेत बदल घडू लागले, ज्यामुळे हळूहळू भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेचा विकास झाला, असे सर्वसाधारणपणे मान्य केले जाते. संक्रमणाचा हा काळ सर्वात वादग्रस्त आहे आणि विद्वान इतिहासकारांनी संक्रमणाच्या या प्रक्रियेच्या स्वरूपावर त्यांच्या दृष्टिकोनावर आधारित युक्तिवाद सादर केले आहेत. हे आणि पुढील एकक आधुनिक भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेच्या उदयाच्या प्रक्रियेला गती देणाऱ्या या महत्त्वाच्या बदलाबाबत विद्वान समुदायाने मांडलेली मते आणि युक्तिवाद मांडतील आणि स्पष्ट करेल. म्हणून, या युक्तिवादांच्या खोलात जाण्यापूर्वी, आपल्यासाठी सरंजामशाही आणि भांडवलशाही समाजाची काही सामान्य वैशिष्ट्ये जाणून घेणे महत्त्वाचे आहे.

सरंजामशाही आणि भांडवलशाही व्यवस्थांची सामान्य वैशिष्ट्ये

सरंजामशाही व्यवस्था प्रामुख्याने कृषी निर्वाह अर्थव्यवस्थेवर आधारित होती. जहागीर किंवा जमिनीचा मोठा भूभाग हे सरंजामशाही व्यवस्थेचे केंद्र होते आणि जागेचा मालक हा सरंजामदार होता. ही जमीन राजाच्या अधिपतीने जहागिरदारांना दिली होती. सरंजामदार, श्रेष्ठ वर्ग असल्याने त्यांनी स्वतः जमिनीची लागवड केली नाही. जमीनदारांच्या इस्टेटीशी बांधील असलेल्या गुलामांनी जमिनीची लागवड केली होती. त्याचे त्याच्या श्रमशक्तीवर मर्यादित नियंत्रण होते आणि ज्या जमिनीवर तो आणि त्याचे कुटुंब राहत होते त्या जमिनीच्या छोट्या तुकड्यावर त्याचे आंशिक नियंत्रण होते. दास हा जमिनीचा वास्तविक शेतकरी होता जो सामंतांच्या जमिनीवर (डेमेस्ने) आणि त्याला दिलेल्या जमिनीच्या तुकड्यावर काम करत असे. दास-भाडेकरूच्या श्रम आणि भविष्यावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी सामंती उच्चभ्रूंच्या अतिरिक्त आर्थिक दबावावर दासत्व आधारित होते. कायदेशीर आणि न्यायिक शक्ती आणि विशेषाधिकार सामंतांनी गुलामांवर उपभोगले. संपूर्ण यंत्रणा परस्पर जबाबदारीने काम करत होती. राजाने सरदारांना जमीन दिली आणि त्या बदल्यात सरदारांनी राजाला पैसा आणि सैनिक पुरवायचे. त्याचप्रमाणे, सरंजामदार उच्चभ्रूंना जमीन अनुदान मिळाले

आणि त्यांना त्यांच्या अधिपतींना संरक्षण आणि सेवा प्रदान करणे बंधनकारक होते. गुलाम ते सरंजामदारांच्या इस्टेटपर्यंत आणि त्यांच्या स्वतःच्या जमिनीचा एक छोटा तुकडा

त्याने जमिनीचा एक छोटा तुकडा (ज्याचा उपयोग तो आपल्या कुटुंबाचा उदरनिर्वाह करीत होता) शेती करणे अपेक्षित होते आणि त्या बदल्यात श्रेष्ठ त्याला संरक्षण देतील. अशा प्रकारे, सरंजामशाही समाजात राजा हा सरंजामशाही पदानुक्रमाच्या शीर्षस्थानी होता आणि दास तळाशी होता. परंतु कारकुनी अभिजात वर्गाव्यतिरिक्त, पाद्री किंवा पुरोहित वर्गाकडेही मोठ्या भूभागाची मालकी होती आणि ते सरंजामशाही अभिजात वर्गाप्रमाणे वागले. कॅथोलिक चर्च हे मध्ययुगीन युरोपमधील सर्वात मोठे जमीनदार होते, जे लोकांच्या मुक्तीसाठी काम करण्याचा दावा करत असतानाही तितकेच अत्याचारी होते. अशा समाजांमध्ये, सामाजिक स्थिती आणि प्रतिष्ठा मिळणे हे जन्माच्या संधीद्वारे निश्चित केले जाते. वैयक्तिक भूमिका किंवा वैयक्तिक स्थिती स्वतःच्या नियंत्रणाबाहेरील घटकांवर आधारित नियुक्त केली गेली. ही विहित भूमिका दैवी नियोजित आणि नैसर्गिकरित्या तर्कसंगत मानली जात होती आणि समाजाच्या धार्मिक विहित प्रणालीद्वारे कायदेशीररित्या मान्यता आणि मंजूर करण्यात आली होती. तथापि, मध्ययुगीन युरोपमधील अनेक शहरे अर्थव्यवस्थेच्या बिगर-कृषी क्षेत्राचे प्रतिनिधित्व करणाऱ्या मॅनर्ससह सह-अस्तित्वात होती. ही शहरे उत्पादन कार्यात गुंतलेली होती. या केंद्रांमध्ये, कारागीर, कारागीर आणि व्यावसायिक यांच्या सहकार्याने उत्पादन होते, ज्यांना गिल्ड म्हणतात. वस्तूचे उत्पादन आणि परिसंचरण यासाठी गिल्ड जबाबदार होते. उत्पादनाचे प्रमाण आणि गुणवत्ता आणि किंमत गिल्ड (ग्रेड) द्वारे निर्धारित केली जाते. गिल्ड त्यांच्या सदस्यांच्या सामाजिक-धार्मिक पैलू आणि जीवनासाठी देखील जबाबदार होते. शेतजमीन आणि लांब पल्ल्याच्या बाजारात उत्पादन विकले जात असे. गिल्ड च्या

सरंजामशाही व्यवस्थेच्या विरोधात, भांडवलशाही ही एक खुली बाजार-केंद्रित अर्थव्यवस्था आहे ज्याचे वैशिष्ट्य मोठ्या प्रमाणात कमोडिटी उत्पादन, आणि उच्च प्रमाणात श्रम विभागणी आणि विशेषीकरण आणि साधनांचा वापर आहे. त्यामुळे बाजारात उत्पादने उदरनिर्वाहासाठी नव्हे तर नफा मिळविण्यासाठी विकली जातात. वेळ आणि जागेत उत्पादक आणि ग्राहक वेगळे आहे. म्हणून, चलन एक माध्यम म्हणून वापरून बाजारपेठेद्वारे उत्पादनांची देवाणघेवाण केली जाते. या प्रणालीमध्ये, उत्पादनाची साधने किंवा उत्पादक मालमत्ता खाजगी मालकीची आहे आणि या खाजगी मालमत्तेचे मालक त्यांच्या उत्पादन कार्यात वापरण्यासाठी श्रमशक्ती विकत घेतात आणि नफा मिळविण्यासाठी त्यांच्या बाजारपेठेत उत्पादनाची विक्री करतात. या प्रणालीच्या अंतर्गत सर्व उत्पादनांचे एकमेव मूळ उद्दिष्ट नफा किंवा संचयनासाठी उत्पादन आहे आणि ते व्यक्तिवाद, अधिग्रहण, बहुतेक आर्थिक एजंट्सचे जास्तीत जास्त वर्तन (उत्पादकांसाठी नफा वाढवणे आणि ग्राहकांचे समाधान वाढवणे) द्वारे वैशिष्ट्यीकृत आहे. भांडवलशाही व्यवस्थेत एखाद्या व्यक्तीचा व्यवसाय किंवा व्यावसायिक भूमिका, किमान औपचारिक आणि कायदेशीररित्या, वैयक्तिक प्रयत्न आणि क्षमतेवर अवलंबून असते. त्यामुळे हालचालींना मर्यादित वाव मिळतो.

विवादाची सुरुवात

इतिहासकारांचे मतभेद चारित्र्याने अधिक वैचारिक असू शकतात. परंतु बहुतेकदा ते पुरावे आणि तथ्यांच्या स्पष्टीकरणावर आधारित असते. मॉरिस डॉब्स *स्टडीज इन द डेव्हलपमेंट ऑफ कॉम्पिटिझमच्या* प्रकाशनानंतर संक्रमणाचा वाद सुरू झाला, जो द्वितीय विश्वयुद्धानंतर लवकरच प्रकाशित झाला आणि 1963 मध्ये त्याची सुधारित आवृत्ती प्रकाशित झाली. डोब यांनी मार्क्सच्या उत्पादन पद्धतीच्या कल्पनेवर सरंजामशाहीतून भांडवलशाहीकडे संक्रमणाचा दृष्टिकोन आधारित केला. दिलेल्या युगात उत्पादनाच्या एका पद्धतीचे वर्चस्व आहे हे त्यांनी ओळखले असताना, त्यांनी हे देखील मान्य केले की उत्पादनाच्या इतर पद्धतींचे घटक उत्पादनाच्या प्रबळ पद्धतीसह सह-अस्तित्वात असू शकतात.

त्यांच्या मते, सरंजामशाहीतून भांडवलशाही व्यवस्थेत झालेल्या संक्रमणामध्ये त्यांनी तीन मुख्य गोष्टींवर भर दिला: चौदाव्या शतकातील सरंजामशाहीतील संकट, सोळाव्या आणि सतराव्या शतकाच्या उत्तरार्धात भांडवलशाहीची सुरुवात आणि अठराव्या आणि एकोणिसाव्या शतकाच्या सुरुवातीला औद्योगिक क्रांती. शतके सरंजामशाहीचा न्हास आणि भांडवलशाहीची सुरुवात किमान दोन शतकांच्या कालावधीने विभागली गेली. सोळाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात आणि सतराव्या शतकाच्या पूर्वार्धात भांडवलाने उत्पादनात मोठ्या प्रमाणात प्रवेश केला होता. सरंजामशाहीची व्याख्या डॉबने अशी व्यवस्था केली आहे ज्या अंतर्गत आर्थिक स्थिती आणि सामर्थ्य जमिनीच्या मालकीशी जोडले गेले होते आणि थेट उत्पादकाला त्याच्या श्रम किंवा उत्पादनाच्या विशिष्ट प्रमाणात उत्पादन करण्यासाठी कायदा किंवा प्रथेच्या आधारे बंधन होते. वाटा असावा एखाद्याच्या सामंती वरिष्ठांच्या फायद्यांसाठी समर्पित. सरंजामदार जमीनदार आणि शेतकरी यांच्यातील सामाजिक संबंधांमुळे येथील सरंजामशाही निर्माण झाली. शेतकरी आणि त्यांच्या जमिनीवर सरंजामशाहीचे राज्य होते. दास किंवा बंधपत्रित शेती करणारे त्यांचे श्रम जमिनीच्या छोट्या तुकड्यांवर वापरत असत आणि त्यांना त्यांच्या श्रमाचा काही भाग सरंजामदार अभिजात वर्गाला देणे आवश्यक होते.

डोब यांनी असा युक्तिवाद केला आहे की सरंजामशाहीचा न्हास हा सरंजामशाही उत्पादन पद्धतीतील विरोधाभासांचा परिणाम होता. या स्पष्टीकरणाचे वर्णन सहसा 'अंतर्गत विरोधाभास मॉडेल' असे केले जाते.

त्यांनी असा युक्तिवाद केला की व्यापार आणि व्यापारी भांडवलाने सरंजामशाही आर्थिक व्यवस्थेत थेट परिवर्तन केले नाही. व्यापाराच्या वितरणाचा श्रम विभागणीशी जवळचा संबंध होता आणि ही श्रम विभागणी कामगारांच्या उत्पादकता वाढीवर अवलंबून होती. डॉबच्या मते, शहरी वातावरणाच्या उदयामुळे भांडवलशाही विकास झाला. त्यांच्या मते सरंजामदार-जमीनदार-शेतकरी वर्गातील संबंध आणि सरंजामदार-जमीनदार-शेतकरी वर्ग संघर्षाचे परिणाम हे सरंजामशाही समाजातील शहरांची वाढ समजून घेण्यासाठी आवश्यक आहेत ज्यामुळे व्यावसायिक औद्योगिक भांडवलाचा उदय झाला. संक्रमणाच्या काळात, सरंजामशाही समाजातील शहरांची वाढ सरंजामदार वर्गाकडून येणाऱ्या शस्त्रां आणि चैनीच्या वस्तूंच्या वाढत्या ओघांमुळे झाली. व्यापारात वाढ होण्याचे हेही कारण होते. यामुळे शेतकऱ्यांनी उत्पादित केलेल्या अन्नाची चैनीच्या वस्तूसाठी देवाणघेवाण करण्यात रस वाढला. डॉबचे सरंजामशाहीतून भांडवलशाहीकडे झालेल्या संक्रमणाचे विश्लेषण कधीतरी स्वतःच्या विरोधात आहे.

सरंजामशाहीची आधुनिक चर्चा तिच्या संकल्पनांवर प्रदीर्घ काळ चाललेल्या वादांनी ग्रासलेली आहे. हे विवाद सामंतशाहीला मूलभूतपणे राजकीय आणि कायदेशीर म्हणून पाहिले जावे की सामाजिक-आर्थिक म्हणून पाहिले जावे यावर केंद्रित आहेत. डोब यांनी आर्थिक पैलूंवर भर दिला आहे. त्यांच्या मते, सरंजामशाही व्यवस्थेची व्याख्या निर्वाह उत्पादकांच्या वर्गाकडून अधिपतीकडून भाडे आणि सेवांचा अतिरिक्त-आर्थिक उतारा अशी केली जाते. शेतकरी उत्पादक मोठ्या प्रमाणावर उत्पादन प्रक्रियेवर नियंत्रण ठेवतात परंतु ते कायदेशीररित्या स्वतंत्र नाहीत. सरंजामशाही आणि दासत्व हे समानार्थी शब्द होते. चौदाव्या शतकाच्या आर्थिक घसरणीनंतर लगेचच कॉर्पोरेट शहरांमध्ये राजकीय आणि आर्थिक स्वायत्ततेच्या उदयाने सरंजामशाही व्यवस्थेचे संकट चिन्हांकित केले गेले. डोबच्या मते, सरंजामशाहीच्या न्हासात शहरांची काही भूमिका होती. मध्ययुगीन कालखंडातील शेतकरी विद्रोहांपासून पळून जाणाऱ्या दासांना शहरांनी आश्रय दिला आणि त्यांच्यासाठी स्वातंत्र्याच्या वाळवंट उद्यान म्हणून काम केले. पण ग्रामीण भागात शेतकरी आणि जमीनदार यांच्यातील विरोध आणि संघर्ष हे वर्गसंघर्षाचे मुख्य आखाडे होते.

मध्ययुगीन सरकारी रचना असताना दास्यत्व मध्ययुगाच्या उत्तरार्धात संपले आणि जमीनदारांची वर्ग सत्ता कायम राहिली. तरी शेतकरी वर्ग म्हणून मजबूत झाले होते, तरीही ते जहागीरदारांच्या सत्तेखाली राहिले. कामावर घेणे कामगारांचा उदयोन्मुख वर्ग आता बळाखाली होता. त्यामुळे मजूर म्हणून काम करून उदरनिर्वाह सुरू आहे. शेतीवर आधारित उपजीविकेला पूरक असे. व्यावसायिक भांडवलदार अधिक शक्तिशाली परंतु त्यांनी मुख्यतः जमीनदारांना

सहकार्य केले. तरी, शहरी कारागीर आणि श्रीमंत व मध्यमवर्गीय शेतकरी सरंजामशाहीपासून स्वतंत्र झाले होते. या असे छोटे उत्पादक होते जे अद्याप भांडवलदार नव्हते, परंतु त्यांच्यात तसे होण्याची क्षमता नक्कीच होती. होते. डोम्बच्या संकल्पनेत, ही उत्पादनाची एक छोटी पद्धत होती जी सोळाव्या शतकात विकसित झाली. १९व्या शतकाच्या मध्यभागी सरंजामशाही संकटाच्या सुरुवातीपासून ते भांडवलशाहीच्या आगमनापर्यंत दोन-तीन वर्षांत आर्थिक वर्चस्व राखले.

डॉबच्या युक्तिवादापर्यंत, सामान्यतः असे मानले जात होते की बाजार विनिमयाची वाढती तीव्रता आणि पैशाच्या वाढत्या भूमिकेमुळे सरंजामशाहीचा ऱ्हास झाला. याउलट, डॉबने दाखवून दिले की पैसा आणि देवाणघेवाण प्रत्यक्षात गुलामगिरी आणि सरंजामशाहीला बळकट करते. व्यापारी भांडवलाचा उदय हा सरंजामशाहीशी पूर्णपणे सुसंगत होता. तर, सरंजामशाही उत्पादन पद्धतीची आर्थिक दुर्बलता आणि महसुलासाठी शासक वर्गाच्या वाढत्या गरजा या व्यवस्थेच्या संकटाला कारणीभूत होत्या. कठोर परिश्रम करण्यासाठी आर्थिक प्रोत्साहनाचा अभाव आणि तंत्रज्ञानाच्या निम्न पातळीमुळे शेतकऱ्यांच्या उत्पादकतेवर मर्यादा आली. त्यांच्या संख्येच्या विस्तारामुळे आणि जमीनदार आणि सबल्टर्नच्या संख्येत वाढ झाल्यामुळे, शेतकऱ्यांवरील सरंजामदार वर्गाच्या मागण्या प्रचंड वाढल्या होत्या. सरंजामदार जमीनदारांकडून अधिकाधिक लवझरी उपभोगाची मागणी आणि युद्ध आणि लुटमारीची अपरिहार्यता यामुळे भाडेकरूंवरील भार वाढला. आघाडीच्या उच्चभू लोकांमधील स्पर्धेमुळे मेजवानी, चैनीच्या वस्तू, चष्मा आणि कार्यक्रमांवर होणारा खर्च वाढला. या सगळ्यामुळे उत्पादकांवर आर्थिक दबाव वाढला. याचा परिणाम म्हणजे आर्थिक क्षय, जमिनीवरून स्थलांतर आणि शेतकरी विद्रोह.

1300 नंतर, जास्त शोषण आणि स्थिर उत्पादकता यामुळे लोकसंख्या घटली. नंतर, मजुरांचा तुटवडा, शेतकऱ्यांचा प्रतिकार किंवा स्थलांतराच्या धोक्यामुळे मजुरांच्या रूपात भाडे देण्यापासून पैशाच्या भाड्याकडे व्यापक बदल झाला. युद्धाद्वारे उच्चभू वर्गाची संख्या कमी होणे, जहागीर भाडेपट्ट्याने देण्याची वाढती प्रथा, शेतकरी गरीबांपेक्षा वेगळे असलेल्या शेतकऱ्यांमध्ये श्रीमंत आणि मध्यमवर्गीय गटाचा उदय आणि वाढता वापर यामुळे जमीनदारी व्यवस्था आणखी कमकुवत झाली. मजुरीचे. पंधराव्या शतकाच्या अखेरीस सरंजामशाही व्यवस्थेचा आर्थिक पाया विस्कळीत झाला होता. मध्ययुगीन कालखंडाच्या उत्तरार्धात शेतकऱ्यांमधील सामाजिक भेदभाव, डॉब्सच्या कार्याचा एक प्रमुख विषय होता, ज्याने नंतर शेतकऱ्यांच्या मोठ्या प्रमाणावर विल्हेवाट लावण्याचा मार्ग तयार केला. या फिरत्या लोकसंख्येच्या उदयामुळे भांडवलशाहीचा उदय झाला आणि भांडवलशाही मजुरीच्या उदयाचा टप्पा निश्चित केला. शहरांची भूमिका अशी होती की त्यांनी ग्रामीण भागातून पळून जाणाऱ्या दासांना आकर्षित करण्यासाठी चुंबक म्हणून काम केले.

शहरांच्या भूमिकेबद्दल डॉबच्या मतांचा नंतर जोरदार विरोध झाला. सरंजामशाहीचा ऱ्हास हा शेतकरी उत्पादकांच्या अति-शोषणामुळे उद्भवलेल्या स्वतःच्या अंतर्गत विरोधाभासांचा परिणाम होता हे अंड्याचे स्पष्टीकरण अधिक मान्य होते. डॉबच्या स्वतःच्या शब्दात, "उत्पादनाची व्यवस्था म्हणून सरंजामशाहीची अकार्यक्षमता, महसुलासाठी शासक वर्गाच्या वाढत्या गरजांबरोबरच, जी तिच्या घसरणीसाठी प्रामुख्याने कारणीभूत होती, कारण ही गरज अतिरिक्त महसुलाच्या गरजेपेक्षा जास्त होती. वाढीसाठी उत्पादकांवर इतका दबाव

पॉल स्वीझीचा हस्तक्षेप

पॉल स्वीझी, आणखी एक प्रतिष्ठित मार्क्सवादी अर्थशास्त्रज्ञ आणि पॉल बारनसह मंथली रिव्ह्यूचे सह-संस्थापक, डॉबच्या मताला आव्हान देणारे पहिले होते. त्यांनी डोब यांच्याशी सहमती दर्शवली की कृषीवाद हा पाश्चात्य सरंजामशाही उत्पादन पद्धतीचा मुख्य संबंध आहे. पण ही व्यवस्था आर्थिकदृष्ट्या अवलंबून असलेल्या जहागीरांच्या भोवती संघटित होती. पॉलच्या मते सामंतवाद ही उत्पादनाची एक पद्धत होती आणि ती जडत्वाकडे झुकत होती. ही व्यवस्था कमकुवत करण्यासाठी बाह्य शक्तीची गरज होती जी व्यापार वाढीच्या रूपात आणि देवाणघेवाणीसाठी

उत्पादनात वाढ होते. सरंजामशाहीच्या न्हासाकडे कारणीभूत असलेल्या अंतर्गत विरोधाभासांचा डोबचा दृष्टिकोन त्यांनी नाकारला. ही घसरण, त्याच्या मते, केवळ प्रणालीच्या बाह्य कारणांमुळे उद्भवली म्हणून स्पष्ट केले जाऊ शकते. स्टॅचीची बाह्य प्राईम ड्रायव्हरची दृष्टी केवळ एका वापरासाठी तयार करणाऱ्या बंद-स्व-शाश्वत प्रणालीच्या पतनाचे स्पष्टीकरण देण्यासाठी आवश्यक होती. बदलाचा मुख्य चालक सरंजामशाही व्यवस्थेचा अंतर्गत होता यावर तो असहमत होता. डोबने स्वीझीची कल्पना नाकारली की सरंजामशाही जडत्वाकडे झुकत आहे आणि त्याच्या अंतर्गत - विशेषतः वर्ग - विरोधाभासांवर आधारित, त्याला स्वतःची गती आहे असा आग्रह धरला. शेतकरी आणि सरंजामदार जमीनदार यांच्यातील वर्गसंघर्षाने थेट भांडवलशाहीच्या आगमनाला जन्म दिला नाही. यामुळे सरंजामी अधिपतींवरील उत्पादनाच्या छोट्या प्रमाणावरील अवलंबित्व कमी झाले, शेवटी लहान उत्पादकांना सरंजामशाहीच्या शोषणातून मुक्त केले. व्यापार-चालित बाह्य की ड्रायव्हरची स्वीझीची कल्पना जटिल-सामाजिक व्यवस्थेच्या संकुचिततेचे एक साधे एकल-कारण स्पष्टीकरण असल्याचे दिसते. डॉबचा दृष्टिकोन ऐतिहासिक आणि सैद्धांतिकदृष्ट्या अधिक योग्य होता. आणि तो आर्थिक विकास आणि वर्गसंघर्षाने चालणारी आंतरिक गतिमान व्यवस्था म्हणून सरंजामशाहीची अधिक परिष्कृत कल्पना देतो. अंतर्गत घटकांवर अधिक भर देताना, डॉबने व्यवसाय विकास हा घटक देखील मानला. स्वीझीने पुढे डोबवर टीका केली की सरंजामशाहीच्या न्हासाच्या पार्श्वभूमीवर पूर्व-भांडवलवादी कमोडिटी उत्पादनाच्या व्यवस्थेच्या अस्तित्वाकडे लक्ष वेधले नाही जे सामंतवादी किंवा भांडवलशाही नव्हते.

ताकाहाशी आणि रॉडनी हिल्टन स्पर्धा

मार्क्सवादी आर्थिक इतिहासकार, कोहिचिरो ताकाहाशी यांनी प्रथमच असा आग्रह धरला की युरोप खंडातील सरंजामशाहीच्या अनुभवाचा समावेश करण्यासाठी हा वाद इंग्रजी प्रकरणाच्या पलीकडे वाढला पाहिजे. ताकाहाशीने स्वीझीची सरंजामशाहीची स्वयंपूर्ण बंद-अर्थव्यवस्था म्हणून नाकारली जी देवाणघेवाणीऐवजी केवळ वापरासाठी तयार होते. सरंजामशाही व्यवस्थेसह विविध उत्पादन प्रणालींतर्गत वस्तूंचे उत्पादन आणि परिसंचरण केले जात असे. उत्पादने कशी तयार झाली हे जाणून घेणे महत्त्वाचे आहे. ताकाहाशीने मात्र डोबच्या मताचे जोरदार समर्थन केले की सरंजामशाहीचा न्हास हा व्यापारासारख्या बाह्य घटकांऐवजी वर्ग संघर्षासारख्या अंतर्गत घटकांमुळे झाला. परंतु ताकाहाशीच्या मते, डोबची सरंजामशाहीची व्याख्या अपुरी होती कारण त्याने ताबडतोब आपली व्याख्या सरंजामशाही जमीनी मालमत्ता आणि कृषीवादापासून सुरू होणाऱ्या अमूर्त कल्पनांवर आधारित होती. पण ज्याप्रमाणे मार्क्सने भांडवलाच्या विश्लेषणाची सुरुवात वस्तूंसह केली होती, त्याचप्रमाणे पाश्चात्य सरंजामशाहीतील सरंजामशाहीचे विश्लेषण मूलभूत सामाजिक घटकांपासून सुरू व्हायला हवे होते: विरगेट (कुटी, जमिनीचा छोटा भूखंड, सामूहिक ताबा), गाव समुदाय आणि manor. seigneurie पासून, ही इस्टेट होती जी इतर दोन मूलभूत युनिट्सवर वर्चस्व गाजवते. आणि सरंजामी भाडे आणि कामगार एकत्रीकरणाद्वारे उत्पादकांकडून अधिशेष काढण्याचा तो आधार बनला.

रॉडनी हिल्टन यांनी स्वीझीच्या दृष्टिकोनावर प्रश्नचिन्ह उपस्थित केले आणि असा युक्तिवाद केला की निरंकुशता कमी होण्यास लांब-अंतराचा व्यापार जबाबदार नाही. स्वीझीचा दृष्टिकोन तथाकथित पिरिनेच्या प्रबंधावर आधारित होता. हेन्री पिरिने हे मध्ययुगीन काळातील प्रसिद्ध बेल्जियन इतिहासकार होते. त्यांनी असा दावा केला की, पश्चिमेची आर्थिक घसरण पश्चिम रोमन साम्राज्याच्या नाशाशी नाही तर आठव्या शतकात मुस्लिमांच्या कब्जामुळे भूमध्यसागराच्या बाजूने झाली. याउलट, पश्चिम युरोपच्या आर्थिक पुनरुज्जीवनाची सुरुवात अकराव्या शतकातील धर्मयुद्धांदरम्यान भूमध्यसागर पुन्हा सुरू झाल्यापासून झाली. हिल्टनने पिरिनेच्या विरोधात असा युक्तिवाद केला की रोमन साम्राज्याचे पतन हे पश्चिमेकडील व्यापारातील व्यत्ययामुळे नव्हते तर ते अंतर्गत घटकांचे परिणाम होते. तिसऱ्या शतकाच्या सुरुवातीस, रोमन साम्राज्यातील भांडवल आणि व्यापारासाठी उत्पादनात घट होण्यास सुरुवात झाली, जी अंतर्गत आर्थिक आणि लोकसंख्याशास्त्रीय कमकुवतपणामुळे झाली, जी रोमन राजकीय सत्ता कोसळण्यापूर्वी शकडो वर्षे टिकली. हे भूमध्य समुद्रात अरबांच्या घुसखोरीमुळे झाले नाही. त्याचप्रमाणे, पश्चिम युरोपमधील अंतर्गत घटकांमुळे

धर्मयुद्ध सुरू होण्यापूर्वी दूरच्या बाजारपेठांसाठी उत्पादन वाढले होते. जर सरंजामशाहीचा विकास अंतर्गत घटक आणि प्रक्रियांमुळे झाला असेल, तर त्याचा न्हासही अंतर्गत घटकांमुळे झाला.

सरंजामशाहीचा न्हास हा अंतर्गत वर्ग संघर्षांमुळे झाला या कल्पनेला डॉब्सप्रमाणे हिल्टनने समर्थन दिले. हे सरंजामशाहीच्या न्हासाचे मुख्य कारण होते आणि ते उत्पादन शक्तींच्या विकासावर अवलंबून होते. सरंजामशाही अभिजात वर्ग आणि शेतकरी वर्ग यांच्यातील वर्गसंघर्ष याच्या गतिशील घटकांमुळे एका टप्प्यात सरंजामी उत्पादन पद्धतीचा उदय झाला आणि दुसऱ्या टप्प्यात त्याच व्यवस्थेचा न्हास झाला. महसुलाचे उत्पन्न वाढवण्याच्या प्रयत्नात श्रेष्ठ आणि राजपुत्र एकमेकांशी राजकीय स्पर्धेत गुंतले. परिणामी, वाढत्या भाड्याच्या शोधामुळे प्रथम तांत्रिक नवकल्पना, व्यापार आणि वाणिज्य विकास आणि उत्पादकता वाढण्यास प्रोत्साहन मिळाले आणि नंतरच या शोधामुळे सरंजामशाहीच्या न्हासाला हातभार लागला. हिल्टन, जेव्हा सरंजामशाही त्याच्या विकासाच्या शिखरावर होती, तेव्हा त्यांनी उत्पादन शक्तींचा विकास अधोरेखित केला.

बाजारासाठी वाढलेल्या उत्पादनासह या घटकांमधील परस्परसंवादानुळे शेतकऱ्यांमध्ये सामाजिक आणि वर्गीय भेद वाढला. श्रीमंत शेतकरी त्यांच्या जमिनीचा आकार वाढवू शकले, अधिक कामगारांना कामावर लावले जे लहान जमीनधारकांऐवजी बहुतेक भूमिहीन शेतकऱ्यांचे होते. सरंजामदारांच्या वाढीव भाड्याच्या मागणीवर श्रीमंत शेतकरी नाखूष होते आणि या नाराजीला लहान आणि गरीब शेतकऱ्यांनी पाठिंबा दिला होता, कारण जास्त भाड्याच्या मागणीमुळे आर्थिक वाढ रोखली गेली आणि या मागण्यांमुळे सामान्यतः लहान शेतकऱ्यांचे उदरनिर्वाह आणि उपजीविका कमी झाली. करून घेत होते.

महसुलासाठीचा संघर्ष तीव्र झाला आणि चौदाव्या शतकात शिगेला पोहोचला. महसूल घटला आणि राज्ये कर आकारणी, युद्ध आणि लूट आणि महसुलाचे रोख पेमेंटमध्ये रूपांतर करून अंशतः पुरवठा करू शकले. सरंजामी भाडे हे उत्पादनासाठी प्रोत्साहन नव्हते आणि सरंजामदार जमीनदारांना त्यांच्या सतत अस्तित्वासाठी शेवटी राज्याच्या वाढत्या शक्तीवर अवलंबून राहावे लागले. त्यांच्या जहागिरदारांच्या जमिनींवर मजुरीसाठी बांधील असलेल्या भाडेकरूंची संख्या घटली आणि भाड्याचे मूल्य, जे आता प्रामुख्याने रोख स्वरूपात दिले जात होते, घटले. एकूणच, त्यांच्या भाडेकरूंवरील सामंत जहागीरदारांचा कायदेशीर दावा कमकुवत झाला. चलनातील महसुलामुळे जहागीरमधील श्रीमंत आणि गरीब लोकसंख्येचे सामाजिक स्तरीकरण वाढण्यास हातभार लागला. जमिनीची खरेदी-विक्री सुरू झाली. ज्याने जमिनीच्या बाजारपेठेच्या निर्मितीला चालना दिली. जहागीरमधील श्रीमंत शेतकऱ्यांची जमीन इतर सर्वांच्या खर्चाने वाढली. बहुतांश शेतकऱ्यांना मजुरीचा अवलंब करावा लागला. भांडवलशाही स्वरूप धारण करू लागलेल्या वाढत्या बाजाराभिमुख अर्थव्यवस्थेत समृद्ध शेतकरी आणि निम्न-स्तरीय उच्चभ्रू हे सर्वात कार्यक्षम उत्पादक होते. वर्ग संघर्षांच्या भूमिकेचे हिल्टनचे ज्वलंत प्रदर्शन, सरंजामशाहीच्या अंतर्गत उत्पादन शक्तींचा विकास आणि शेतकरी वर्गातील सामाजिक स्तरीकरण या दोन्हीमध्ये, या संक्रमणावरील वादविवाद आता मूलभूत केंद्रबिंदू बनले आहेत. LES

हिल्टनच्या मते, शहर आणि व्यापाराची भूमिका, ज्याला स्वीझी सारख्या इतर इतिहासकारांनी सरंजामशाहीच्या अधःपतनाचे प्रमुख कारण किंवा प्रमुख चालक म्हणून पाहिले, ते स्वतःच वर्ग संघर्षांचे परिणाम होते. हिल्टनने असा युक्तिवाद केला की सरंजामी उत्पादन पद्धतीच्या संदर्भात भाड्याचे रोख पेमेंटमध्ये रूपांतर केल्याने व्यापारी भांडवलाचा विकास झाला आणि मोठ्या शहरांची वाढ झाली. हिल्टनच्या मते शहरे ही भांडवलशाहीच्या बाह्य उत्प्रेरकाऐवजी सरंजामशाही व्यवस्थेचा भाग होती. हा दृष्टिकोन जॉन मॅरिंगटन यांनी लिहिलेल्या लेखाने जोरदार प्रभावित झाला होता, जो मूळतः न्यू लेफ्ट रिव्ह्यूमध्ये दिसला होता आणि 1976 मध्ये हिल्टनने प्रकाशित केलेल्या सामंतवादापासून भांडवलशाहीमधील संक्रमणामध्ये अंतिम योगदान म्हणून पुनर्प्रकाशित करण्यात आला होता. मॅरिंगटनने असा युक्तिवाद केला की शहर-आधारित वाणिज्य उत्पादनाच्या सरंजामशाही पद्धतीच्या विस्तारास सुलभ करते. शहरी

कॉर्पोरेट संघटना किंवा गिल्ड, जरी काही वेळा स्थानिक मॅनर्सच्या विरोधात असले तरी, प्रत्यक्षात सामंतशाही अंतर्गत सामूहिक मनोर म्हणून काम केले आणि त्याचा आर्थिक पाया मजबूत केला. सरंजामशाहीने त्याच्या संरचनेत शहरी उत्पादन आणि देवाणघेवाणीसाठी एक स्वायत्त जागा प्रदान केली.

मारिंग्टनने असा युक्तिवाद केला की शहरे आणि व्यापार हे सरंजामशाहीचे नैसर्गिक घटक आहेत. सरंजामशाहीच्या कार्यपद्धतीला हानी पोहोचवण्याचे काम बाह्य भांडवलशाही शक्ती नव्हते. त्यामुळे भांडवलशाहीच्या उदयात त्यांनी कोणतीही महत्त्वाची भूमिका बजावली नाही. व्यापारी भांडवलाने अतिरिक्त मूल्य निर्माण केले नाही, फक्त त्याचे पुनर्वितरण केले. भांडवलाच्या प्राथमिक संचयनात ती महत्त्वाची भूमिका बजावत असली तरी ती कायमस्वरूपी स्व-पुनरुत्पादन हा जमा होण्याचा स्रोत होऊ शकला नाही. हे होण्यासाठी, प्रादेशिक राज्यात बाजारपेठेचा विस्तार आणि कृषी भांडवलशाहीचा उदय आवश्यक होता आणि जसजसा बाजार विस्तारत गेला आणि कृषी भांडवलशाही उदयास आली, तसतसे शहरातील व्यापारी भांडवलाचे कामकाज मोठ्या प्रमाणात कमी होत चाललेल्या वर्तुळात मर्यादित झाले. मारिंग्टनचा युक्तिवाद हा सरंजामशाहीच्या अधःपतनात वर्ग संघर्ष आणि अंतर्गत तर्कशास्त्राच्या भूमिकेचे एक शक्तिशाली मजबुतीकरण होता. तथापि, सरंजामशाहीच्या न्हासात या घटकांच्या भूमिकेच्या तीन पैलूंकडे त्यांनी दुर्लक्ष केले. प्रथम, शहरे ग्रामीण विषयांसाठी संभाव्य किंवा वास्तविक आश्रय म्हणून काम करतात, जसे की डॉबने दाखवून दिले. दुसरे, शहरी बाजारपेठांनी ग्रामीण उत्पादकांमधील सामाजिक आणि राजकीय संबंध मजबूत केले. शेवटी, मारिंग्टनने स्वतः नमूद केल्याप्रमाणे, व्यापारी भांडवलाने आदिम संचयनात भूमिका बजावली, जी उत्पादनाच्या भांडवलशाही पद्धतीच्या विकासासाठी पुरेशी अट नसली तरी आवश्यक होती. शहर आणि व्यवसायाच्या भूमिकेचे हे पैलू इतक्या सहजतेने नाकारले जाऊ शकत नाहीत आणि जसे आपण खाली दिलेल्या चर्चेत पाहू, नंतरच्या कथनांनी भांडवलशाहीच्या उदयामध्ये वर्ग संघर्ष आणि व्यवसाय हे संयुक्त घटक म्हणून पाहिले.

'असमान विकास' ची भूमिका: जे.एस. हॉब्सबॉम

आपण आधी चर्चा केल्याप्रमाणे, ताकाहाशीने सूचित केले आहे की सामंतशाहीची चर्चा विस्तृत करणे आवश्यक आहे आणि खंडीय युरोप आणि जपानच्या चर्चेचा समावेश करणे आवश्यक आहे. जातीय आणि आशियाई उत्पादन पद्धतींसारख्या समस्याप्रधान आणि युरोकेंद्रित संकल्पनांचा वापर करण्याऐवजी गैर-युरोपियन-पूर्व-भांडवलवादी समाजांचे विश्लेषण करण्यासाठी सरंजामशाहीच्या संकल्पनेचा विस्तार करण्याच्या मार्क्सवादातील सामान्य प्रवृत्तीचा हा भाग होता. सरंजामशाही, किमान हिल्टनच्या हस्तक्षेपानंतर, भांडवलशाहीच्या दिशेने विकसित होण्यास सक्षम एक प्रगतीशील प्रणाली म्हणून पाहिली गेली, तर मार्क्सने चर्चा केलेल्या इतर दोन श्रेणी मालमत्ता आणि स्वावलंबी ग्रामीण अर्थव्यवस्थेच्या सामुदायिक मालकीच्या आशियाई व्यवस्थेमध्ये रुजल्या होत्या. अपरिवर्तनीय प्रक्रिया म्हणून पाहिले जाते आणि म्हणून समाजाच्या द्वंद्वात्मक परिवर्तनाच्या मार्क्सवादी प्रणालीशी सुसंगत नाही. भ्रामक सोप्या योगदानात, एरिक हॉब्सबॉमने आशियाई आणि समुदाय उत्पादन पद्धतींच्या संकल्पनांशी संबंधित दुविधामधून मार्क्सवादी समजून घेण्यास आणि त्यांना असमान आणि संयुक्त विकासाशी संबंधित कल्पनांशी पुन्हा जोडण्यास मदत केली.

हॉब्सबॉमने बिनदिक्कतपणे कबूल केले की युरोपमध्ये आर्थिक वाढ घडवणाऱ्या शक्ती जगातील इतर प्रदेशांमध्येही आहेत. जपानी सरंजामशाही, विशेषतः, युरोपियन सरंजामशाहीचे सर्वात जवळचे मॉडेल होते आणि असे मानले जाते की तेथे भांडवलशाहीचा उदय युरोपीय प्रभावापासून स्वतंत्र होता. त्यांच्या मते युरोपियन साम्राज्यवादाच्या घुसखोरीने गैर-युरोपियन समाजातील विकासाच्या निर्दोष आंतरिक प्रक्रियेला बाधा आणली होती.

भांडवलाच्या आदिम (प्राथमिक) संचयनाची समस्या भांडवलाच्या उत्पत्तीशी संबंधित आहे आणि म्हणूनच भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेत ज्या वर्गांच्या आहेत आणि नसलेल्यांमध्ये उद्भवतात त्या वर्गांच्या विभाजनाशी संबंधित

आहे. आदिम संचयावर अँडम स्मिथच्या लेखनात शांततापूर्ण प्रक्रिया दर्शविली आहे. ज्यामध्ये काही कामगारांनी इतरांपेक्षा जास्त मेहनत केली आणि हळूहळू संपत्ती जमा केली. अखेरीस कमी कष्टकरी कामगारांनी स्वतःहून राहण्याची मजुरी स्वीकारण्यास सोडले. कार्ल मार्क्सने या स्पष्टीकरणाला बालिश म्हटले आणि त्याऐवजी असे म्हटले की जबरदस्तीने जमा करणे ही विल्हेवाटीची हिंसक प्रक्रिया आहे ज्यामध्ये जमीन आणि इतर संसाधने घेतली गेली. जसे की जमीन बळकावणे आणि भूमिहीन सर्वहारा निर्माण करण्यासाठी जावडी येथील रहिवासी हद्दपार करणे. हिंसाचार, युद्ध गुलामगिरी आणि वसाहतवाद यातून हे कार्य पूर्ण झाले.

भांडवलशाहीच्या गैर-युरोपियन स्वरूपाची शक्यता मान्य करताना, हॉब्सबॉम यांनी युरोपमधील भांडवलशाहीची उपलब्धी अद्वितीय आणि विशेष होती यावर भर दिला. सरंजामशाहीकडून भांडवलशाहीकडे होणारे संक्रमण हे जागतिक स्तरावर अत्यंत असमान विकासाचे प्रकरण आहे, हे सत्य नाकारता येणार नाही, असे मत त्यांनी मांडले. आपण हे लक्षात घेतले पाहिजे की, असमान विकासाची संकल्पना नवीन नव्हती आणि मार्क्सने त्याच्या ग्रँडरिसे (1857-1858) या ग्रंथात त्याचा उल्लेख केला होता, जेव्हा असमानता उत्पादनाच्या अधःपतन पद्धतीपासून अधिक प्रगतीशील दुसऱ्या उत्पादन पद्धतीमध्ये विकसित झाली. प्रणाली मध्ये संक्रमण. शिवाय, असमान विकास हे भांडवलशाही विकास पद्धतीचे मूलभूत वैशिष्ट्य आहे. पश्चिम युरोपमधील संथ विकासाच्या संदर्भात, हॉब्सबॉमच्या मते, सामंतशाहीच्या संकटात पश्चिम युरोपमधील भांडवलशाही विकासाच्या सर्वात विकसित क्षेत्रांचाही समावेश होता.

चौदाव्या शतकातील संकटाबाबत जे उल्लेखनीय होते, ते त्यांच्या मते, केवळ मोठ्या प्रमाणात सरंजामी इस्टेट शेतीचा नाशच नव्हे तर इटालियन आणि लॅमिश कापड उद्योगाचाही नाश होता. इंग्लंड औद्योगिकदृष्ट्या प्रगत झाले परंतु इटालियन आणि लँडर कापड उद्योग कधीही संकटातून सावरले नाहीत. विषमता केवळ सरंजामशाहीचे संकटच नाही तर भांडवलशाहीच्या उदयालाही सूचित करते. चौदाव्या ते सतराव्या शतकापर्यंत संपूर्णपणे युरोपियन विकास वारंवार संकटांनी चिन्हांकित केला होता, ज्यामध्ये एका प्रदेशातील प्रतिगमनाने दुसऱ्या प्रदेशातील प्रगतीला प्रोत्साहन दिले. पश्चिम युरोपची प्रगती पूर्व युरोप आणि आशिया, आफ्रिका आणि लॅटिन अमेरिकेच्या खर्चावर झाली. पश्चिम युरोपमधील भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेत संक्रमणाची प्रक्रिया इतर प्रदेशांच्या अवलंबित अर्थव्यवस्था आणि वसाहतींमध्ये रूपांतरित झाली. प्रगत प्रदेशातून किंवा नंतरच्या वसाहती प्रदेशातून संसाधने ताब्यात घेणे हे पश्चिम युरोपच्या भांडवलशाही विकासाचे एक अंगभूत वैशिष्ट्य बनले. दुसऱ्या शब्दांत, युरोपमधील भांडवलशाहीचा उदय हा युरोपमध्ये आणि बाहेरील असमान विकासावर आधारित विनियोगाच्या जागतिक प्रक्रियेच्या संदर्भात समजून घेतला पाहिजे. हॉब्सबॉम यांनी निष्कर्ष काढला की, युरोपीय भांडवलशाहीचा निव्वळ परिणाम जगाला "विकसित" आणि "अविकसित देश, दुसऱ्या शब्दांत, 'शोषक' आणि 'शोषित' देशांच्या दोन झोनमध्ये अधिक तीव्रतेने विभागण्यात आला. असमानतेने महत्त्वाची भूमिका बजावली. संकल्पना. एका ठिकाणी नफा इतर ठिकाणांच्या खर्चावर आला, अगदी सुरुवातीला अधिक विकसित झालेल्याही. हॉब्सबॉमचे नावीन्यपूर्ण गुणवत्तेची असमानता आणि संक्रमणाची प्रक्रिया ही एक प्रभावशाली अंतर्दृष्टी होती, जी एक महत्त्वपूर्ण योगदान दर्शवते. संक्रमण चर्चेसाठी.

1950 च्या संक्रमण विवादाचे हिल्टनचे संपादन आणि प्रजासत्ताक (1976 मध्ये) 1960 च्या दशकात वादाचे पुनरुज्जीवन करण्यात परिणत होते. 1960 मध्ये द्वैमासिक राजकीय शैक्षणिक मासिक म्हणून सुरू झालेल्या द न्यू लेट रिव्ह्यूने या पुनरुज्जीवनात महत्त्वाची भूमिका बजावली. बेनर, अँडरसन आणि वॉलरस्टीन आणि इतर डाव्या इतिहासकारांनी संक्रमण विवादावर महत्त्वपूर्ण योगदान प्रकाशित केले. पोस्टन, लाडुरी, अबिल आणि व्हर्हस्ट सारख्या विद्वानांनी लोकसंख्याशास्त्रीय प्रतिमान सिद्धांत मांडला. हा सिद्धांत मार्क्सवादी पॅराडाइमच्या विरोधात तयार केला गेला होता, ज्याने हा वाद आणखी समृद्ध केला.